

L'últim català d'Istanbul

Autor: Enric H. March

Data de publicació: 15-07-2020

Recopiem un antic article de l'Enric H. March. Quaranta anys després que els catalans defensessin el darrer pany de murada de Constantinoble, jueus catalans expulsats pels Reis Catòlics s'hi instal·laren fins que van emigrar a Israel.

La fi d'una era

El 29 de maig de 1453 Mehmet II assaltava la ciutat de Constantinoble i la feia caure definitivament a mans de l'Imperi turc. Constantí XI Paleòleg, el darrer emperador, moria en la defensa dels seus murs i es posava fi a més de 1000 anys d'existència de l'Imperi romà d'Orient.

La caiguda de Constantinoble va representar un daltabaix econòmic i cultural, per a les potències comercials occidentals i especialment per a Gènova, Venècia i la Corona d'Aragó, que perdien definitivament el control del comerç a la Mediterrània oriental, tan pròsper en els segles anteriors.

En la batalla decisiva, els catalans, comandats per Pere Julià, capità de la guarnició catalana de Constantinoble, van tenir al seu càrrec la defensa d'un pany de la muralla, que fou el darrer a caure en poder dels turcs. Pere Julià i Joan de la Via, cònsol de catalans, i els seus fills, entre d'altres, van ser executats pels turcs per ordre del soldà.

El 6 juliol de 1453, a Nàpols, uns emissaris de Constantinoble van anunciar al sobirà català Alfons IV el Magnànim la trista notícia de la caiguda de la ciutat. Entre els representants catalans a la cort, formant part d'una ambaixada de l'estament mercader, hi havia En Joan Fogassot, fill d'un mercader de Barcelona, poeta i notari de la ciutat, almenys de 1453 a 1474.

A partir d'aquí, tot va ser camí de tornada cap a Occident, deixant enrere les terres on la presència catalana s'hi havia instaurat des que Roger de Flor, comandant els almogàvers, obtingué autorització de Frederic II de Sicília per oferir-se,

sota l'estendard catalano-aragonès, al servei de l'emperador de Bizanci, Andrònic II, per lluitar contra els turcs. Els ducats d'Atenes i Neopàtria, així com el posterior control comercial de la zona, van ser el fruit obtingut i que ara es perdia.

Joan Fogassot tornava a Barcelona i compartia amb els seus conciutadans la profunda impressió que la caiguda de Constantinoble va causar a Europa. Entre ells, Antoni Sapllana (o Çaplana), de qui poc o res se'n sap [1]), promovia un concurs poètic per recordar el luctuós esdeveniment. Va oferir una preciosa joia a qui millor cantés la caiguda de Constantinoble i animés els catalans i altres cristians a recuperar-la per mitjà d'una justa croada: "posà una joia a qui millor diguera en laor de la Creu, animant los cristians que anassen a la crohada justada". Desconeixem qui va ser el vencedor d'aquest certamen però sabem que hi van participar importants poetes de l'època com Pero Martines, Joan Francí Pocolull, Joan Berenguer de Masdovelles o l'esmentat Joan Fogassot[2]. El to d'aquestes composicions l'exemplifica perfectament una de les estrofes finals del poema de Fogassot:

"Donchs, mos germans, dasenpatxem breument
e dels cans turchs càstig fasam cruel,
no dubtant gens com Déu sia en lo cel
ajudador del poble valent.

Car veents ells lo senyal de la Creu,
morts, spantats, cauran boca terrosa;
tal virtut ha, e dubte no y poseu,
e, si morim, la pagu'és gloriosa." [3]

Constantinoble no tornaria a ser genovesa, ni veneciana, ni catalana, ni cristiana. Ni per la força de les paraules, ni per la força de les armes, malgrat l'enyor romàntic que alguns escriptors i viatgers van reflectir en els seus escrits, recordant el gloriós passat medieval. És el cas d'En Josep Pin i Soler, que descriu així la impressió que li va produir l'arribada a Constantinoble:

"No gayre lluny de Balata hi ha'l barri de Blanquerna, que guarda tants recorts dels nostres almuçàcars. Allí foren allotjats á l'arribar á Constantinopla para servir al emperador Andrónich Paleólogo, allí l'ensendemá de llur arribada, per si uns genovesos se burlavan dels arreus estranys dels catalans, de llurs maneres rústigas, s'armá aquella descomunal batalla que segons digué Montaner costá la vida á tres mil genovesos [...] Allí s'estavan nostres soldats quan l'emperador agraht per la primera campanya de catalans y aragonesos elevá á Roger, que ya era Magaduch, á l'altíssima dignitat de César [...] Allí tornaren los almogàcars quan després de l'assassinat de Roger, en las salas mateixas imperials, vingueren á Constantinopla per pendre venjansa. La venjansa catalana!... que's traduhí per tantas batallas guanyadas com hagudas, per tantas vilas presas, casals incendiats, com s'opossarent a llur furor." (Josep Pin i Solé, Orient. Barcelona: Llibreria de Verdaguer, 1906, p. 155).

El vell barri jueu de Balat d'Istanbul, al segle XIX (Font:Rivavakfi)

Camins d'anada i tornada: l'últim sefardita de Balat

Però la Història, sempre inquieta, mai en calma, com les onades del mar, retorna les restes dels naufragis a les platges. Pocs anys després de la derrota cristiana, l'aigua havia d'endur-se les restes d'una tempesta a l'altre extrem del mar. L'any 1492 un decret dels Reis Catòlics expulsava del Regne de Castella i de la Corona d'Aragó els fills d'Israel. La cristiandat, massa orgullosa d'ella mateixa, feia fora els jueus. Carros i cavalls i gent a peu marxaven cap al nord de l'Àfrica o cap a Flandes. Les naus salpaven cap a Itàlia, Grècia... i l'Imperi otomà.

Deixaven enrere llar, bestiar, patrimoni. A l'equipatge, només el més essencial per començar una nova vida, com catorze segles enrere després de la destrucció del Temple. A la butxaca, la clau de casa (més una metàfora que una realitat). I al cor, la memòria en forma de relats i cançons en la llengua de la mare. Sefardita, els castellans; catalana, els catalans de les Terres d'Edom (si hagués sobreviscut, ara hi hauria un català medieval viu, com el judeo-castellà dels sefardites, que podríem anomenar qatalanit, com a vegades es fa servir erròniament pensant en una variant dialectal parlada pels jueus catalans d'aleshores, cosa que no ha existit mai perquè parlaven el mateix català que la resta de la població).

Un dia de finals del segle XV, la família Behar va deixar les costes de Ponent atenent la crida del sultà Baiazet II el Just, fill del Mehmet II que havia conquerit Constantinoble i d'una grega ortodoxa, que oferia protecció als jueus perseguits i expulsats de la Península ibèrica [4]

Després de travessar la Mediterrània en una flota cedida pel Gran Turc, la família Behar, amb altres famílies catalanes i castellanes, arribava a la ciutat d'on 40 anys enrere havien fugit els últims catalans, per ocupar el buit deixat pels mercaders. Com si d'una revenja tramada pel temps i els laberints del destí es tractés, nous catalans havien de convertir en casa seva el país que havia expulsat els seus compatriotes.

Instal·lats al barri de Balat, a la riba de la Banya d'Or, els jueus sefardites i catalans van formar una pròspera comunitat gràcies a la seva experiència com a financers, metges i artesans. Baiazet II els va rebre al port de la ciutat sentenciant: "Aquells que els envien, perden; jo hi guanyo". "Quan els nostres se'n van anar, Castella i Aragó van perdre una part important de la seva cultura", explica Mayir Behar, descendent d'aquells jueus que fa més de cinc segles van fugir de la Península.

Mayir explica que els seus avantpassats parlaven tant judeo-castellà (sefardita, ladí) com català, que va acabar desapareixent davant del sefardita, més estès. La comunitat catalana jueva era molt petita, a Turquia. La majoria de jueus de parla catalana es van instal·lar a Itàlia, sobretot a la ciutat de Roma (la comunitat jueva més antiga d'Europa), on també es va deixar de parlar en favor de l'italià (al guetto de Roma es conserva un carrer amb el nom de Via Catalana, on hi ha la sinagoga). Malgrat tot, a la parla sefardita d'Istanbul es conserven paraules d'origen català (kaler, trepitjar, krosta). Algun dia hi hauríem d'anar a parar l'orella entre les restes de la parla jueva de Turquia i Grècia i algú n'hauria d'aixecar acta. Vés a saber si encara reconeixeríem els morts!

El pare de Mayir, el verduler David, com el coneixen els veïns al barri, regenta un negoci de fruites i verdures. "Que bonic que era abans el barri!", exclama el sefardita amb un suau i melós accent castellà del segle XV. Balat és ara un veïnat pobre. Què va passar, doncs, amb el pròsper i vitalista barri hebreu? El 1894 un terratrèmol va destruir bona part dels edificis i els jueus més rics es van traslladar a l'altra riba de la ria d'Istanbul, al barri de Gàlata, on avui hi ha el rabinat.

Des d'aquell moment, el barri de Balat va passar a ser un indret pobre i miserable, de cases mig derruïdes i amb poca salubritat. Així ho relaten els viatgers que a principis del segle XX es dirigien a Istanbul. Amb la construcció del tram de l'Orient Express que allargava la línia des de Bucarest fins a Constantinoble, la burgesia europea procedent de Londres, París, Viena i Budapest buscava a la capital turca l'exotisme que tan de moda es va posar en el tombant de segle i que duia els turistes cap a Orient.

Un interès turístic que contrasta, sobretot, amb els relats dels viatgers espanyols, francesos i italians. Com sempre, paral·lelament a la descripció de les riqueses i l'exotisme orientals, els pobres i els desheretats reben tot el menyspreu, com si la seva misèria fos producte de la seva maldat. L'orientalista Pablo Martín Asuero, director de l'Institut Cervantes de Damasc, va fer la seva tesi doctoral al voltant d'aquesta visió: *Viajeros hispánicos en Estambul; de la cuestión de Oriente al reencuentro con los sefardíes (1784-1918)*. Estambul: Isis, 2005 [podeu veure un resum de la part dedicada als barris de Balat i Hasköy, feta pel propi autor a Terres d'Edom].

Com a exemple de la visió dels viatgers de què ens parla Pablo Martín Asuero, el diplomàtic espanyol Antonio de Zayas y Beaumont ens deixa una mostra de l'enquistat antijudaisme de la Península:

"Tal es el Cuerno de Oro. En sus aguas se bañan Pera y Stambul; en sus márgenes, tan pintorescas como malsanas, porque allí vierten las inmundicias ambos barrios de Constantinopla, vieron correr los días de su infancia los Príncipes Fanariotas, de glorioso renombre en los anales de la historia; en ellas arrastran aún vida miserable los restos de la raza hebrea, condenada por su Deicidio a errar de pueblo en pueblo hasta la consumación de las centurias; en ella agoniza la en un tiempo poderosa flota del Pachá, más carcomida que por la inacción a que se ve condenada, por las prevaricaciones y rapiñas de los altos funcionarios" (A orillas del Bósforo. Madrid: Juan Pueyo, 1912, p. 112).

El pont de Gàlata a la sortida del barri jueu (1880-1900)

Posteriorment, amb la fundació de l'Estat d'Israel, molts sefardites van abandonar el barri, la ciutat i Turquia, "alguns per nacionalisme, altres per raons econòmiques". Mayir arronsa les espatlles. A ningú se li escapa que també hi va influir l'aprovació d'un impost d'inspiració feixista que, l'any 1942 va gravar amb unes abusives taxes els béns de les minories jueva, grega i armènia, i que va acabar amb molts jueus en camps de treball. Després, el 1955, una turba embogida es va acarnissar amb aquestes comunitats, originant una diàspora que va escampar jueus i armenis i que va fer desaparèixer la població grega instal·lada a la ciutat des de feia setze segles.

El barri de Balat continua sent un lloc pobre, habitat per gent humil. De l'antic entramat urbanístic del barri jueu es mantenen els carrers del mercat, formats per curiosos edificis multicolors de dues o tres plantes. "Fa uns anys va morir un dels pocs jueus que hi quedaven, i l'altra família que hi ha només ve de tant en tant a cuidar la sinagoga", relata Mayir. Abans hi havia deu sinagogues; només dues són en ús, però s'utilitzen molt poc perquè la tradició hebrea exigeix la presència de deu adults per poder oficiar en el temple.

Malgrat l'aparent solitud, els Behar viuen a gust al seu barri. Ningú el veu com un jueu perquè allà tothom té la seva història. No hi ha una cultura de gueto perquè tothom ve d'algun lloc. No marxaran de Balat: "El meu pare no pot abandonar aquest lloc. Aquí hi ha tots els seus records, aquí va enterrar el seu pare i el seu germà. No es pot abandonar la memòria".

El viatger i narrador acaba el seu relat acomiadant-se lènguidament dels Behar. Però sabem, per experiència, que la història, el viatge, no s'acaba aquí, i que el vent ens porta cançons cavalcant sobre les onades del mar.

"Mayir, con su gastada americana parda de cuadros de la que sobresalen los cuellos de una camisa amarillenta, tiene la piel y el cabello ralo de un color claro y deslavado, que parece fundirse con el tono ceniciento de las piedras de Balat hasta desaparecer. Todo se diluye, menos sus ojos, del mismo azul turquesa de la pintura que cubre los muros de la verdulería de su padre. Del mismo azul mediterráneo del mar que hace más de 500 años surcaron sus antepasados." [5]

No es pot abandonar la memòria

Els jueus del Regne de Castella i de la Corona d'Aragó van guardar la clau de la llar, que molts conserven. En el seu record han preservat el relat de tota una vida en forma de narracions i cançons. Una tradició oral que ha passat de pares a fills —però que sempre corre el perill de perdre's— conservada en llengua judeo-castellana i en català medieval. Com la cançó de Yasmin Levy que remet a l'expressió de la meua àvia. Podem oblidar, però en algun moment la realitat o l'atzar ens enviarà al fons de la memòria i ens trasbalsarà.

El barri de Balat encara conserva les velles cases jueves (Font:Visit2Istanbul)

Aquest apunt és la continuació o la conseqüència, segons es miri, de L'àvia Pilar i el mal d'amor. En aquest apunt de desembre de 2011 explicava com una expressió que feia servir la meua àvia pertanyia a una estrofa d'una cançó popular catalana anònima, i com, sorprenentment, aquesta cançó apareixia en el disc *Mano suave* (2007), de la cantant Yasmin Levy (filla d'Isaac Levy, músic i musicòleg d'origen sefardita nascut a Turquia), un recull de cançons judeo-castellanes on s'inclou, en català, "Mal de l'amor", la cançó popular a què em refereixo.

Aquest camí d'anada i tornada de la cançó a través de la Mediterrània -que sempre s'ha dit que és un mar que no separa sinó que uneix les seves ribes- m'ha dut a prendre les naus i desembarcar al seu extrem oriental. Les històries que m'hi he trobat són reals; el conjunt que en resulta d'embastar-ne les costures és un dels molts relats plausibles, perduts o ignorats, que la Història no pot explicar. En certa manera, és literatura. És donar-li sentit als retalls que s'amaguen en els calaixos, els armaris o les memòries.

Notes bibliogràfiques:

[1] Vicenç Beltran, «El cançonier perdut de Girona: els Mayans i l'occitanisme il·lustrat», dins Beltran, Vivenç; Simó, Meritxell; Roig, Elena (Eds.). *Trobadors a la Península Ibérica*. Homenatge al Dr. Martí de Riquer. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, p. 91-120.

[2] Rolando del Castillo, «Períodos: Consecuencias del final del Imperio Bizantino. Sobre mitos y leyendas originadas a partir de la caída de Constantinopla» [en línia], entrevista de Rolando Castillo a Eusebi Ayensa, dins *La caída de Constantinopla*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes [Consultat: 01/01/2012].

[3] Per al poema de Fogassot i d'altres autors de l'època: Riquer, Isabel de. *Poemes catalans sobre la caiguda de Constantinoble*. Vic-Barcelona: Eumo-Universitat de Barcelona, 1997.

[4] Andrés Mourenza, periodista resident a Istanbul, va publicar l'any 2007 una interessant història sobre la família sefardita dels Behar del barri de Balat: *El último sefardí de Balat*.

[5] Mourenza, article citat.

Divendres, 18 de gener del 2013

Article publicat a Mozaika i Massada Sabadell

Enric H. March

<https://enarchenhologos.blogspot.com/2013/01/lultim-catala-distanbul.html>